अर्जुन उवाच

किं तद् ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ ८.१॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ ८.२॥

ॐ 'ते ब्रह्म तद्विदुरित्युक्तस्य' (७.२९) 'प्रयाणकालेऽपि च मां विदुरित्युक्तस्य' (७.३०) च व्याख्यानमत्र प्राधान्येन क्रियते । तत्प्रसङ्गादंतकालस्मरणफलं तदुपायप्रकारो ब्रह्मप्राप्तिमार्गश्चात्रोच्यत इति पूर्वानंतर्यमध्यायभेदः स्वस्मिन्नेकवाक्यता च । स्मरणविषयत्वप्राप्यत्वरूपो महिमैव वर्ण्यत इति षड्कांतर्भावश्च ज्ञेयः । पूर्वत्र तद्ब्रह्म विदुरिति परोक्षनिर्देशेन ब्रह्म भगवतः अन्यदिति प्रतीयते । तथा साधिभूतं साधिदैवं साधियज्ञं मां च विदुरिति योजनया भगवज्ज्ञानाद्ब्रह्मज्ञानमन्यदिति प्रतीयते । 'वासुदेवात्मकं ब्रह्म' (व्यासस्मृ.) इत्यादौ भगवानेव ब्रह्मेति प्रतीयते । अतो विप्रतिपत्त्या जातसंशयात्पृच्छति ॥ किं तद्ब्रह्मेति । अत्राद्यश्लोके किमिति स्वरूपप्रश्नः । द्वितीये कथमिति प्रकारप्रश्नः । अधिगतो यज्ञमधियज्ञ इति प्रादिसमासो नाव्ययीभावः । अत्र देहे अधियज्ञः कथमित्यर्थः । अस्मिन् देहे अधियज्ञः क इति स्वरूपप्रश्नः । अस्मिन्देह इति पदद्वयकृत्यं परिहारवाक्ये वक्ष्यामः । अंतकाले किमर्थं कथंभूतः केन प्रकारेण स्मर्तव्य इत्यर्थः ॥ ८.१॥ ८.२॥

श्रीभगवानुवाच

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसञ्ज्ञितः ॥ ८.३॥

प्रश्नाष्टकस्यापि क्रमेणोत्तरमाह ॥ अक्षरमित्यादिना । 'किं तद्ब्रह्म' इति त्वया पृष्टं ब्रह्म परममक्षरमुत्तमाक्षरं परमाक्षरशब्दितं वस्तु । अत्र भगवतोऽन्यद्ब्रह्मेति शङ्कया (शङ्कायां) किं ब्रह्मेति प्रश्ने अहं ब्रह्मेति परिहारे कार्ये अक्षरं ब्रह्मेत्युक्तिः 'तस्मादक्षरं तस्मादक्षरमित्याचक्षत एतमेव संतं' इत्यादौ विष्णावेवाक्षरत्व प्रसिद्धेरक्षरमित्युक्त्यैव विष्णुर्ब्रह्मेति वा अहमेव ब्रह्मेति वा फलितत्वादज्ञानामक्षरत्वमपि स्वस्य ज्ञापनाय । तथैव वाच्येऽपि परममित्यक्षरविशेषणं तु 'अधमं त्वक्षरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिका' (स्कान्दे) इत्यादेः प्रकृत्यादेरप्यक्षरशब्दार्थत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थमिति ज्ञेयम् । आत्मानं जीवमधिकृत्य यदस्ति जीवोपकारित्वेन वर्तमान-देहेन्द्रियांतःकरणरूपं तदध्यात्मम् । स्वभावशब्दः स्वस्य 'ते विदुः' इति प्रकृतजीवस्य भवति उपकारित्वेन वर्तते इति व्युत्पत्त्या देहादिपदार्थवाची । देहेन्द्रियांतःकरणलक्षणः पदार्थः अध्यात्ममिति प्रथमांताव्ययपदेनोक्तव्युत्पत्त्योच्यते । यद्वा अध्यात्मपदं सप्तम्यंतमुपेत्य अध्यात्ममात्माधिकाराख्यग्रन्थे प्रतिपाद्यं किमिति चेत्तव प्रतिप्रश्नः तदाध्यात्ममात्माधिकारग्रन्थप्रतिपाद्यं स्वभावः स्वशब्दः 'ते विदुः' इति प्रकृतजीववाचि, भवति सदैक-प्रकारेणास्तीतिभावः । स्वश्चासौ भावश्च सदैकरूपेण वर्तमानश्चेति स्वभावः । अध्यात्मशब्दितात्माधिकारग्रन्थोक्तस्तु सदैकप्रकारो जीव इत्यर्थः । स्व इत्येवोक्तौ स्वशब्दस्यात्मीयेऽपि प्रयोगादंतःकरणादिरपि प्रती(येत)यते । अतो भाव इत्युक्तिः । 'अन्नमयं सोम्य मन' इत्यादेर्मनःप्रभृतेरन्नविकारत्वेनैकप्रकारत्वाभावात् । भाव इत्येवोक्तौ ईश्वरस्यापि सदैकरूपत्वात्तेन तस्य प्रतीतौ द्वितीयप्रश्नो नोत्तरितः स्यादतः स्व इत्युक्तिः । तेन च प्रकृतत्वाज्जीव एव परामृश्यत इति पदद्वयमप्यर्थवदेवेति भावः । किं कर्मेत्यस्योत्तरं भूतेत्यादि । भूतानां जीवानां भावानां जडपदार्थानां चोद्भवकरः उत्पत्तिकरो विसर्गो विशेषेण सर्जनं ईश्वरकर्तृको व्यापारः कर्मेति शब्दित इत्यर्थः ॥ ८.३॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ८.४॥

अधिभूतं च किमित्यस्योत्तरं ॥ अधिभूतमिति । भूतानि सदेहान् जीवानधिकृत्य तदुपकारित्वेन वर्तमानं वस्तु । क्षरो भावः विनाशी भावः कार्यभूतः पदार्थः । भवत्युत्पद्यत इति व्युत्पत्तेः । अधिदैवं किमित्यस्योत्तरं पुरुषश्चेत्यादि । अधिदैवतं दैवतानि सर्वदेवानधिकृत्य तत्स्वामित्वेन वा देवताप्रकरणे मुख्यतया प्रतिपाद्यत्वेन वा वर्तमानं च किमिति पृष्टं वस्तु पुरुषः पुरि

देहे शेते तिष्ठतीति पुरुषो जीवः । स च सर्वजीवाभिमानी सङ्कर्षणो ब्रह्मा वा ज्ञेयः । अस्मिन्देहेऽधियज्ञः क इत्यस्योत्तरं ॥ अधियज्ञोऽहमेवेति । प्रागुक्तदिशाऽधियज्ञ इति प्रादिसमासः । अधिष्ठितो यज्ञोऽनेनेति बहुव्रीहिर्वा । अत्र लौकिकदेहे यज्ञाधिष्ठाताऽहमेवेत्यर्थः । अत्रेति देहविशेषणं ईश्वरदेहव्यावृत्त्यर्थम् । भगवतः प्राणिदेह इव स्वदेहे पृथगभावेन नियंतृत्वाभावात् । कर्तृभोक्तृफलदातृणां देहे प्रेरकत्वेन वर्तमानस्यात्र विवक्षितत्वात् । देह इत्युक्तिरप्यस्मिन्देहेऽधियज्ञः क इति कृतप्रश्नानुरोधात् प्रश्ने वा अधियज्ञः क इत्येवोक्तावग्न्यादेरप्यधियज्ञस्य हरेरन्यस्य सत्त्वात् । प्रश्नस्य तद्विषयत्वे सिद्धार्थतादोषप्रसक्तेस्तद्व्यावृत्त्यर्थं कर्तृभोक्तृफलदातृणां देहे प्रेरकतया वर्तमानोऽधियज्ञः क इत्यर्थलाभाय देह इत्यवश्यं वाच्यत्वात् । किञ्च पूर्वाध्यायंते 'साधियज्ञं मां विदुरिति' (७.३०) भगवतोऽधियज्ञसाहित्योक्त्याऽधियज्ञो भगवतोऽन्योऽग्न्यादिरिति प्राप्तशङ्काव्युदासाय च देह इत्युक्तिः । सर्वप्राणिदेहगताधियज्ञाख्यरूपविशेषापेक्षया साहित्याभिप्रायेण साधियज्ञं मामित्युक्तिरिति । देह इत्युक्त्या साहित्योक्तेर्गतिसूचनेन भगवदन्यत्वशङ्कानिरासात्साहित्योक्त्या प्राप्तभेदशङ्काया अवश्यं परिहार्यत्वादेव प्रथमप्राप्तस्यात्र देहेऽधियज्ञः कथं केन प्रकारेणेति प्रश्नस्य परिहारमनुक्त्वा क इति प्रश्न एव परिहृतः । किञ्च सर्वयज्ञभोक्तृत्वसर्वयज्ञप्रवर्तकत्वप्रकारेण हि भगवतोऽधियज्ञत्वं तच्च सर्वयज्ञभोक्तृत्वादिकं 'भोक्तारं यज्ञतपसामित्यादि' (५.२९) पञ्चमांतोक्तं श्रुतवतोऽर्जुनस्य सिद्धमित्यधियज्ञोऽहमिति भगवतो यज्ञाधिष्ठातृत्वरूपाधि-यज्ञत्वोक्त्या कथमधियज्ञ इत्यस्य भोक्तृत्वादिना प्रकारेणाधि-यज्ञत्वमिति परिहारस्य प्राप्तत्वाच्च तत्परिहारो नोक्त इति । यद्वा कथमित्यस्य किंलक्षणक इत्यर्थः । अधियज्ञोऽहमेवेत्यधि-यज्ञाभिन्नत्वेनोक्तस्य हरेः 'कविं पुराणं' इति कवित्वादि लक्षणोक्त्या एवंलक्षणकोऽधियज्ञ इति प्राप्तेर्नोक्तमुत्तरम् । देहभृतां वरेति संबुद्धिः । देहभृतां देह इति चोभयत्रान्वयो ज्ञेयः । श्लोकद्वयस्यायमर्थसङ्ग्रहः । ब्रह्म मम व्याप्तरूपं परममक्षरमुच्यते । अध्यात्मं स्वभावः । जीवचिदुपकारि-देहेन्द्रियांतःकरणलक्षणः पदार्थः । जीवराशिर्वा । कर्म तु चराचरविषयकेश्वरकर्तृकसर्जनम् । अधिभूतं तु क्षरो भावः सदेहजीवोपकार्युत्पत्तिविनाशवान् देहेन्द्रियाद्यन्यपदार्थ उच्यते । अधिदैवतं च पुरुषः ब्रह्मा सङ्कर्षणो वा । अत्र देहस्थितोऽधिकयाज्यत्वहेतुनाऽधियज्ञाख्यो रूपविशेषोऽहमेवेति साहित्योक्त्या प्राप्तभेदशङ्कानिरासायैवकारप्रयोगः । यद्वा स्वभावो भगवत्स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते अधिकत्वात् । क्षरो भावः सर्व-

जीवराशिरधिभूतम् । भूतशब्दितपृथिव्यादिजडाधिकत्वात् । "षकारः प्राण आत्मा" इति श्रुत्या षकारस्य चेष्टापर्यायप्राणवाचित्वात् । पुरुप्राणत्वहेतुना पुरुषशब्दिता रमा अधिदैवतम् । दैवतशब्दितो विष्णुरधिको यस्या इति व्युत्पत्तेरिति । एतेन ते तद्ब्रह्मेत्यर्थद्वयस्यायमर्थः (???) । ब्रह्म व्याप्तं तत् मे रूपं ते विदुः कृत्स्नमध्यात्मं जीवोपकारिदेहेन्द्रियांतःकरणलक्षणं वस्तु जीवराशिं वा सृष्टिलक्षणं भगवत्कर्म चाखिलं विदुः साधिभूताधिदैवमधिभूतशब्दितसदेहजीवोपकारित्वेन स्थितोत्पत्तिविनाशिपृथिव्यादिपदार्थस्थत्वेन तन्नियंतृतया तत्सहितं तद्गतरूपविशेषसहितमित्येके । पृथिव्यादिभूताधिकतयाऽधिभूतशब्दितसर्वजीवराशौ स्थिततया तत्सहितमिति वा । अधिदैवशब्दितसर्वजीवाधिपतौ ब्रह्मणि सङ्कर्षणे वा स्थितत्वेन तत्सहितं तद्गतरूपविशेषसहितमित्येके । अधिदैवशब्दितरमासहितमिति वा । साधियज्ञं च अधियज्ञशब्दितसर्वप्राणिगतरूपविशेषसहितं च मां ये विदुरिति ॥ ८.४ ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कळेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ८.५ ॥

अंतकाले च किमर्थं स्मर्तव्योऽसीति प्रश्नस्योत्तरमाह ॥ अंतकाले चेति । अंतकाले मृतिकाले मामेव स्मरन्कलेवरं देहं त्यक्त्वा यः प्रयाति स मद्भावं मयि निर्दुःखनिरतिशयानन्दानुभवात्मिकां सत्तां याति । सन्देहोऽत्रार्थे नास्तीत्यर्थः । निर्दुःखनिरतिशयानन्दाभिव्यक्तिरूपमद्भावप्राप्त्यर्थं मत्स्मरणमंतकाले कार्यमित्युक्तं भवति ॥ ८.५ ॥

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कळेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ८.६ ॥

तत्कथमित्यतः सामान्यव्याप्तिमाह ॥ यं यमिति । वा अथवा यं यमपि भावं पदार्थं अंते स्मरन् कलेवरं त्यजति तं तमेव भावं याति । अंतकाले स्मरणोपायमाह ॥ सदेति । सदा निरंतरं तद्भावेन तस्मिन्नंतर्गतेन मनसा । "तद्भावोंऽन्तर्गतं मन" इत्यभिधानात् । भावितो वासितः नित्यं तच्चिंतया जाततद्गोचरस्मृतिजनकसंस्कारवानित्यर्थः । एवंरूपः पुमान् भावमंते स्मरंस्त्यजतीत्यन्वयः । एतच्च नित्यस्मृतिरूपं सदा तद्भावभावितत्वमपरोक्षज्ञानं जनयित्वा भोगेन प्रारब्धावसानानंतरं अंतकाले स्मृतिहेतुः न साक्षादिति ज्ञेयम् । स्मरंस्त्यजतीति त्यागस्मरणयोरेककालत्वप्रतीतावप्यंत इत्युक्तिस्त्यागकाले महादुःखात्स्मरणमसंभावितमिति मन्दाशङ्काव्युदासाय सर्वदा शरीरं हेयमिति मन्यमानानां ज्ञानिनां न देहत्यागो दुःखहेतुरतस्तदा स्मरणं

नासंभावितमिति प्रदर्शनार्था । अज्ञस्यापि त्यागक्षणात्पूर्वमेव दुःखं न तु त्यागक्षण इति ॥ ८.६॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ॥ ८.७॥

अंतकालस्मरणस्य फलोक्तेरुपयोगमाह ॥ तस्मादिति । नित्यं मत्स्मृतेः मत्प्राप्तिहेतुचरमकालीनमत्स्मरणकारणत्वादित्यर्थः । मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन्युध्यस्व ॥ ८.७॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसाऽनन्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८.८॥

सदा तद्भावभावितत्वं स्पष्टयति ॥ अभ्यासेति । अभ्यासः पुनः पुनरावर्तनं तद्रूपयोगेनोपायेन युक्तेन सहितेनानन्यगामिनाऽनन्यविषयेण चेतसा परममुत्तमं दिव्यं सृष्ट्यादिक्रीडादिगुणयुक्तम् । दीव्यतेरौणादिको यक् । परममुत्तमं पुरि सर्वप्राणिदेहे शेते नियंतृतया वर्तत इति वा पूर्णत्वाद्वा पुरुषाख्यं पृ पालनपूरणयोरित्यतः कुषन्, धातोरुकारः । अनुचिंतयन् याति परमं पुरुषमित्यनुषङ्गः ॥ ८.८॥

कविं पुराणमनुशासितारं
अणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपं
आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ८.९॥

कथंभूतः स्मर्तव्योऽसीति प्राकृतप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ कविमिति । कविं सर्वज्ञं पुराणमनादिं अनुशासितारं शिक्षकं अणोरणीयांसमत्यंताणुप्रमाणं सर्वस्य चराचराख्यविश्वस्य धातारं धारणपोषणकर्तारं अचिंत्यरूपं साकल्येन मनसोऽविषयं आदित्यवर्णं रविप्रभं तमसः प्रकृतेर्मृत्योर्वा । 'मृत्युर्वाव तम' इति श्रुतेः ताभ्यां परस्मात् तदुभयास्पष्टत्वेन स्थितमिति शेषः ॥ ८.९॥

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्
स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८.१०॥

भक्त्या युक्तः सन् प्रयाणकाले योगबलेन भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्याचलेन

मनसा यः स्मरेत् स दिव्यं परं उत्तमं पुरुषमुपैतीति योजना ।
अत्रादित्यवर्णमिति सशरीरत्वप्राप्तेर्जन्मादिप्रसङ्गः इति शङ्काव्युदासाय तमसः प्रस्तादित्युक्तम् । तद्देहस्याप्राकृतत्वान्न जन्मादिदोष इति भावः । योगबलेनैव भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्येव्येतद्वायुजयादिममात्रा-साधारणम् । न तु उच्चिक्रमिषो सर्वस्य साधारणम् । वायुजयहीनानां ज्ञानभक्तिवैराग्यपूर्त्यैव मुक्तिसिद्धेः । वायुजयादिमतां तु ईषज्ज्ञानाद्यसंपूर्तावपि वायुजयादौ निपुणानां तद्बलादेवाल्पमुक्तिः किञ्चिच्छीघ्रं च भवतीति विशेष इति ॥ ८.१०॥

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ८.११॥

वायुजयादिमतां मरणकाले कर्तव्यमेव सध्येयं स्पष्टयति ॥ यदक्षरमिति । यद्वा केन प्रकारेण स्मर्तव्योऽसीति प्रश्नस्योत्तरं सध्येयमुच्यते ॥ यदक्षरमित्यादित्रिभिः । यत्पदं अक्षरं सर्वथा नाशरहितं वेदविदो वदंति । यच्च पदं वीतरागाः अपगतकामादिदोषाः यतयः यत्नशीलाः विशंति प्रविशंति । यच्च पदमिच्छंतः(ति) ब्रह्मचर्यं मन आदीनां ब्रह्मणि चरणं ब्रह्मचर्यं चरंति अनुतिष्ठंति तत्पदं पद्यते मुमुक्षुभिः प्राप्यत इति पदम् । पद्लृ गतावित्यतः कर्मण्यकारप्रत्ययः । स्वरूपं सङ्ग्रहेण सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्ये । तत्पदस्मरणप्रकारं प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ८.११॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायाऽत्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ ८.१२॥

एवं ध्येयस्वरूपं तत्स्मरणप्रकारोक्तिं च प्रतिज्ञायेदानीं तत्प्रकारमाह ॥ सर्वेति । सर्वद्वाराणि वायुसञ्चारस्थान-सर्वसुषु(म्नेतर)म्नोत्तरनाडीर्नियम्य । हृदि हरति जगदिति हृन्नामके नारायणे । हरतेः क्विप् । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । मनो निरिध्य चात्मनः प्राणं प्राणवायुं मूर्ध्नि सुषुम्नामार्गेण ब्रह्मरन्ध्रे आध्याय योगधारणां आस्थितः अखण्डस्मृतिरूपयोगधारण एवाभियुक्त इत्यर्थः ॥ ८.१२॥

ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ ८.१३॥

ओमित्येकमक्षरं वाचकं यस्य तदोमित्येकाक्षरं ब्रह्म परं भ्रह्म मां

व्याहरन्ननुस्मरन् । ॐ इत्युच्चार्य तद्वाच्यं ब्रह्मरूपं मामनुस्मरन्यः देहं त्यजन्प्रयाति प्रैति स याति परमां गतिम् ॥ ८.१३॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ ८.१४॥

अंतकाले मत्समरणं नित्याभ्यासवत एव भवति नान्यथेति स्पष्टमान ॥ अनन्यचेता इति । सततमन्यविषयकचेतोहीनः सन् यो मां नित्यशः स्मरति । तस्य नित्ययुक्तस्य नित्योपायवतः योगिनः संपूर्णोपायवतः अहं सुलभः अंतकाले स्मृतिविषयो भवानीत्यर्थः । यद्वा सुलभः सुखेन लभ्यः प्राप्य इत्यर्थः ॥ ८.१४॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाऽप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ ८.१५॥

प्रागुक्तपरमगतिः केत्यतो मत्प्राप्तिरूपेति तदुपायोक्तिपूर्वं परमगतिविवरणार्थोऽयं श्लोकः । अत एव परमगतिः सुलभ इत्युक्तभगवल्लाभश्च तत्पाप्तिरूपमेव फलमिति भावेन तत्प्राप्तिं स्तौति ॥ मामिति । महात्मानो ज्ञानिनः मामुपेत्य प्राप्य दुःखालयं दुःखाश्रयं अशाश्वतं अनित्यं नाशशिरस्कं जन्म देहयोगं पुनर्नाप्नुवंति । कुतः यतः परमां संसिद्धिं मोक्षलक्षणां गताः प्राप्ताः । तत इति योजना ॥ ८.१५॥

आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ८.१६॥

ब्रह्मादीन्प्राप्तानामपि पुनर्जन्माभावात् किं विशिष्योच्यते मामुपेत्येत्यादि तत्राह ॥ आब्रह्मेति । आङत्राभिविधौ । मेरुस्थब्रह्मसदनादारभ्यार्वाक्तनाः लोकाः तत्र गताः जना इति यावत् । पुनरावर्तिनः पुनर्भूमावागत्य जन्मादिमंतो भवंतीत्यर्थः । ननु मेरुस्थब्रह्मसदनादर्वाक्तनलोकस्थाः पुनरावर्तिन इत्युक्त्या अर्थात् 'आमेरुब्रह्मसदनादाजनान्न जनिर्भुवि' (नारा.गो.कल्पे) इति स्मृत्या च तत उपरितनलोकस्थाः न पुनरावर्तिन इति प्राप्तत्वात्, मामुपेत्य पुनर्जन्म नाप्नुवंतीति कथमुच्यत इत्यतः तदेव पुनराह ॥ मामिति । सत्यं । मेरुस्थब्रह्मसदनाज्जनो-लोकाच्चोपरिस्थितानां जनिर्नेति । तथाऽपि तल्लोकस्थत्वमात्रं न जन्माभावे प्रयोजकं किंतु तत्र स्थितं मामुपेत्य स्थितानामेव जन्म पुनर्न विद्यते । अतः प्रागुक्तं नायुक्तमिति भावः । तदुक्तम् । 'तथाप्यभावः सर्वत्र प्राप्यैव वसुदेवजं' (नारा.गो.कल्पे) इति । अभावः जननाभाव इत्यर्थः । यत्तु 'आजनान्न जनिर्भुवीति' जनोलोकादुपरि-

स्थितानामप्यपुनरावृत्त्युक्तेः ब्रह्मसदनादर्वाक् स्थिताः पुनरावर्तिनः तदुपरिस्थाः अपुनरावर्तिन इत्युक्तिरयुक्तेति चोद्यम्, तद्ब्रह्मभवनपदेन मेरुस्थब्रह्मसदनग्रहणात्परिहृतम् । सत्यलोकस्थब्रह्मसदनग्रहणेऽपि आब्रह्मभुवनात्सत्यलोकस्थब्रह्मसदनादर्वाक्तनतपोलोकस्थजना अंशेन पुनरावर्तिन इत्यर्थः । न च 'आजनात्' इति वचनविरोधः । तत्र स्मृतौ जनिर्नेत्यस्य कार्त्स्न्येन जनिर्नेत्यर्थकत्वात् । जनादिलोक-स्थानामप्यंशेनापि भूमौ लयांते लयादौ च कार्त्स्न्येन जनिमृत्योर्भावात् । 'आब्रह्मभवनात्' इत्यत्र तत उपर्यार्थिकजन्माभावोक्तिस्तु मुख्यजन्माद्यभावोपेतमुक्तजनविषया । तेषामंशेनापि भूमौ जननाद्यभावादिति । एतेन 'आमेरुब्रह्मसदनादाजनात्' इति स्मृत्या मेरुजनांतरालिकानां जन्माजन्मनोरर्थात्प्राप्तेर्विरोध इति प्रत्युक्तम् । अजनेर्मुक्तविषयत्वात् जनेरुक्तदिशा मुक्तेतरविषयत्वादिति । तदुक्तम् । 'नियमाज्जन्मनोऽभावो मुक्तस्यैव' इत्यादि ॥ ८.१६॥

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद् ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ८.१७॥

मत्प्राप्तावेवापुनरावृत्तिरिति प्रतिज्ञामात्रेणोक्तस्य स्थापनायादौ सृष्टिप्रलयादिकर्तृत्वं आत्मनो वक्तुं उपोद्घातमाह ॥ सहस्त्रेति । सहस्रशब्दोऽत्रबहुशब्दपर्यायः । ये जनाः यत्परब्रह्मणोऽहः तद्बहुयुगपर्यंत द्विपरार्थात्मकं विदुर्जानंति । ब्रह्मणः परब्रह्मणो रात्रिं च युगसहस्त्रांतां बहुयुगांतां द्विपरार्थात्मिकां विदुः । तेऽहोरात्रविद इत्यर्थः । यदित्यस्य य इति वाऽर्थः । य इति शेषो वा । परब्रह्मणः कूटस्थनित्यस्यापि सृष्ट्यादिसव्यापारनिर्व्यापारावस्थ-योरुपचारादहोरात्रत्वोक्तिः ॥ ८.१७॥

अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसञ्ज्ञके ॥ ८.१८॥

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ ८.१९॥

ततः किमित्यत आह ॥ अव्यक्तादिति । ब्रह्मणोऽहरागमे महाप्रलयांत इति यावत् । अव्यक्ताद्भगवतो व्यज्यंत इति व्यक्तयः गुणवैषम्यादयः कार्यपदार्थाः प्रभवंति उत्पद्यंते । रात्यागमेऽव्यक्तसंज्ञके तत्रैव भगवति प्रलीयंते ॥ ७.१८॥

महामहिम (त्व) ख्यापनाय सृष्टिप्रलययोरविच्छेदमाह ॥ भूतेति । प्राग्जन्मलयवत्त्वेनोक्तो यः स एवायं भूतग्रामश्चराचरसमुदायः

ब्रह्मणोऽहरागमे प्रत्यहमिति यावत् प्रभवति । भूत्वा भूत्वा चोत्पद्योत्पद्य रात्र्यागमेऽवशो भगवद्वशः सन्प्रलीयते । भूतग्रामो भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयते पुनरहरागमे प्रभवतीति वा योजना ॥ ८.१९ ॥

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ ८.२० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ८.२१ ॥

भगवतोऽहोरात्रोक्त्या तस्यापि जगत इवान्यस्मादुत्पत्तिलयौ स्त इत्यतो नेत्याह ॥ पर इत्यादिद्वाभ्याम् । अव्यक्तस्तु भगवांस्तु तस्मात्प्रभवप्रलयोपेतात् व्यक्ताद्भूतग्रामादन्यो विलक्षणो भावः स्वतंत्रः परः उत्तमः सनातनोऽनादिश्च यो भगवान्सर्वेषु (भूतेषु) नश्यत्सु न विनश्यति ॥ ८.२० ॥

सर्वात्मना नाशाभावादेवाव्यक्तो भगवानक्षर इत्युक्तः "तस्मादक्षरं तस्मादक्षरं" इति श्रुत्यादौ तां परमां गतिमाहुः । तामिति विधेयापेक्षया स्त्रीलिङ्गता । कुतोऽव्यक्तो भगवान्परमप्राप्य इत्यत आह ॥ यं प्राप्येति । तन्मम धाम स्वरूपमित्यर्थः ॥ ८.२१ ॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ ८.२२ ॥

'भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव' इत्यत्र साधनांतरैः सह भगवत्प्राप्तिसाधनत्वं भक्तेरुक्तम् । तत्र साधनांतरसाम्यशङ्कानिरासाय भक्तेरेव परमसाधनत्वमिति भावेनाः ॥ पुरुष इति । भूतानि यस्यांतःस्थानि । सर्वमिदं जगत् येन ततं व्याप्तं स परमः पुरुषः भगवाननन्ययाऽन्यासाधारणया तु भक्त्या लभ्यः प्राप्य इत्यर्थः । अत्र परमयेत्यनुक्तावपि पुनर्वचनबलादेव परमत्वलाभ इति भावः । उक्तं हि 'ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॐ' (३.३.५४) इति सूत्रे भक्तेः प्राधान्यम् ॥ ८.२२ ॥

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ ८.२३ ॥

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ ८.२४ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ ८.२५॥

भगवंतं प्राप्तानां अन्येषां चापुनरावृत्तिपुनरावृत्ती कथिते । तत्र यद्देवताधिष्ठितमार्गाभ्यां गतानामपुनरावृत्तिपुनरावृत्ती भवतः ता देवता प्रतिज्ञापूर्वकमाह ॥ यत्रेत्यादित्रयेण । काल इति यत्कालाभिमानि देवताधिष्ठितमार्गे कालानभिमानिदेवताधिष्ठितमार्गे च प्रयाता योगिनः अनावृत्तिमावृत्तिं च यांति तं कालं तत्कालाभिमानिदेवता अन्यदेवताश्च वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ८.२३॥

ता देवता उद्देशेनाह ॥ अग्निरिति । अग्निनामकदेवता । ज्योतिरिति अर्चिर्नामकदेवता । अहरहरभिमानिदेवता । अभिजिद्देवतासहितेत्यपि ध्येयम् । शुक्लः शुक्लपक्षाभिमानिनी पौर्णमास्यभिमानिना सहेति ग्राह्यम् । षण्मासाभिमानिनी उत्तरायणाभिमानिनी विष्वभिमानिना सहेति ज्ञेयम् । तत्र क्रमेण निर्दिष्टाग्न्यादिदेवताऽधिष्ठितमार्गे प्रयाताः ब्रह्मविदो जनाः ब्रह्म गच्छंति ॥ ८.२४॥

धूम इत्यादि धूमाद्यभिमानिदेवतानिर्देशः । तत्र धूमादिदेवताऽधिष्ठितमार्गे प्रयाता इति योज्यम् । योगी कर्मयोगी । पूर्वत्र ब्रह्मविद इति । अत्र योगीति विशेषणाच्च क्रमान्मार्गद्वयस्य ज्ञानकर्मसाध्यत्वमुक्तं ध्येयम् । एतच्चमार्गद्वयं अंतकाले तद्विषयस्मृतिमतामेवेति ज्ञेयम् । तदाह सूत्रे 'ॐ योगिनः प्रति स्मर्येते स्मार्ते चैते ॐ' (४.२.२२) इति ॥ ८.२५॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ ८.२६॥

उक्तौ मार्गौ निरामयति ॥ शुक्लेति । एते प्रागुक्ते शुक्लकृष्णे गती मार्गौ जगतः ज्ञानकर्मयोगिजगत्सम्बन्धिनौ शाश्वते शाश्वत्यौ मते । एकया गतः अनावृत्तिं याति । अन्यया गतः पुनरावर्तत इति ॥ ८.२६॥

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ ८.२७॥

मार्गयोरुक्तेः फलमाह ॥ नैते इति । हे पार्थ एते प्रागुक्ते सृती मार्गौ जानन्योगी सृत्युपायभूतज्ञानकर्मानुष्ठानवान् । यद्वा योगी ब्रह्मापरोक्ष-ज्ञानवानेते सृती जानन्साक्षात्कुर्वन् कश्चन कोऽपि न मुह्यति । भगवद्विस्मृतिरूपमोहं न प्राप्नोति । तस्माद्योगस्य पुमर्थहेतुत्वात्सर्वदा भगवज्ज्ञानभक्तिपूर्वं स्वोचितनिवृत्तकर्मानुष्ठानरूपोपाययुक्तो भवेति । द्विः सम्बोधनमादरार्थम् ॥ ८.२७॥

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव
        दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
        योगी परं स्थानमुपैति चाऽद्यम् ॥ ८.२८ ॥

इति श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते

अष्टमोऽध्यायः
